

միջամտութիւնը ուղղակի Հայ ժողովուրդի կամքին արտայայտութիւնն էր, մասնաւորապէս Ազգ. Պատուիրակութեան մը կազմակերպութիւնը:

Եւ երկու կաթողիկոսներուն ալ բռնած զիրքը այս ազգային-քաղաքական խնդրին մէջ, մեր կաթողիկոսներուն սկիզբէն ի վեր այսպիսի պարագաներու մէջ բռնած զիրքէն տարբեր բան մը չէր: Հայ ժողովուրդի բարիքին ու բարօրութեան նուիրեալ ջանք մը, զործունէութիւն մը, եւ ո՛չ թէ կղերապետութիւն մը ստեղծելու ջանք, եւ կամ նոյն իսկ ուղղակի Հայց. Եկեղեցւոյ համար արտաքին շահեր ապահովելու աշխատանք մը:

Վերջապէս, Հայց. Եկեղեցւոյն Հայ ժողովուրդն է եւ ո՛չ թէ միայն հայ եկեղեցակաւորութիւնը. վերջապէս Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը, Հայ ժողովուրդի գաւառներէն մէկն է եւ ժողովուրդին քուէովն է որ աթոռ բարձրացած է, եւ այս բարձր զիրքը վայն չի զրկեր իր հայ մօրդու ու հայ քաղաքացիի իրաւունքներէն: Իրրեւ հայ հոգեւորական՝ նա՛ ալ իրաւունք ունի իր պատկանած ժողովուրդին ազգային եւ քաղաքական ճակատագրին համար խօսելու եւ աշխատելու որչափ աշխարհական մը:

Հետեւաբար, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսներուն այսպիսի շարժումները պէտք չէ սխալ մեկնուին: Որովհետեւ այս շարժումներուն մէջ պետական զործերու խառնուելու խնդիր մը զոյութիւն չունի, եւ զիտել տանք անգամ մըն ալ, ոչ ալ կղերապետութիւն մը չի նկատու, կղերապետական շահեր հետապնդելու եւ ապահովելու ձկտում մը:

Ասոնք բացարձակապէս օտար բաներ եղած են Հայց. Եկեղեցւոյ համար եւ ի՛նչ որ խօսուած է եւ կը խօսուի մեր մէջ այս մասին, պետք չէ որ անհամարձակ եւ անհամարձակ սկզբունքով, արդիւնք են անհանգուստեան տղիտութիւններու եւ թուրքապաշտութիւններու:

Յաջորդ յօդուածով պիտի քննենք Ազգային Սահմանադրութիւնը եւ Հայց. Եկեղեցւոյ զիրքը թուրքիոյ մէջ:

ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

ԶԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՅ ԵՎԵՂԵՅՑ ԻՈՅ

(Հ. Վ. Հաջունիի Երկրորդ յօդուածին ստիք)

Հ. Վ. Հաջունի Բաղմալիպի այս տարուան Յունուարի թիւին մէջ անդրադարձած է ՍԻՈՆԻ (1927, Նոյեմ.) յառաջ բերած վաւերագրեալ ապացոյցներուն վրայ, Հայց. Եկեղեցւոյ առաքելաւորական ծագման մասին, եւ ուղած է ջրել զանոնք այնպիսի մեկնութիւններով, որոնք հակառակ են պատմական իրողութիւններու արամբարնական ընթացքին:

Հ. Վ. Հաջունի, իր առաջին յօդուածին մէջ, իր քննադատական մեթոտը բացատրելու համար ըսած էր. — «Երբ խաբխուլ ճան մը զննելիս վրայ ուզենիք նոր մը շինել, հինը կը քանդուի նախ», եւ ՍԻՈՆ ալ իր պատասխանին մէջ բաղձանք յայտնած էր «եսեւնելու համար քի ի՛նչ եւ Հ. Վ. Հաջունիին նոր շինելիք տուր»:

Դժբախտաբար սնաքանդ քննադատը յուսախար ըրաւ ՍԻՈՆը. որովհետեւ իր «խաբխուլ» կարծած տունը քանդելէ հետքը՝ չէ կրցած անոր զննելիս վրայ նոր մը կառուցանել, այլ պարզապէս աւերակ մը թողած է հոն, ըսելով թէ Լուսաւորէն յառաջ Հայաստանին մէջ Դրիստոնէութիւն չէ՛ քարոզուած:

Ահա՛ իր իսկ խոստովանութիւնները.

— «Եւ իմ գործս եղաւ ցուցնել՝ թէ մեր առաքելականութիւնն ինքնին հակառակ

է ստոյգ պատմութեան և ստեղծական, և նախադրիգորեան քրիստոնեայ յիշատակները կեղակարծ. և թէ՛ ոչ մէկ զրական ապացոյց ունինք Աւետարանի քարոզութեան ի Հայս՝ Լուսաւորչէն յառաջ: Ահա նոր տունը, զոր ՍԻՈՆ ակնդէտ կը սպասէ տեսնել» (Բաղնալիպ, էջ 27):

Ասիկա նոր տուն չէ: Ասիկա անհասկընալի ընդհատ մըն է պատմութեան մէջ, անիմաստ ամայութիւն մը, որուն չեն հանդուրժեր պատմագիտութիւնը, հնախօսութիւնը և նոյն իսկ Հ. Վ. Հացունիին հասկըցած քննադատութիւնը. վասն զի հայկական ազգային ԱԻԱՆԻՈՒԹԻՒՆ մը կայ, որ արժէքաւոր է զրական ապացոյցի չափ և այդ աւանդութիւնն է որ իրարու կը միացնէ առաքելական և լուսաւորչեան դարձերը Հայաստանին:

Հ. Վ. Հացունիի այս երկրորդ յօդուածին նիւթերն ալ կը բխրեղացնենք, որպէս զի ուղղակի որոշ կէտերու վրայ խօսինք:

Ա. — Հ. Վ. Հացունին կը վճռէ թէ Լուսաւորչէն յառաջ քրիստոնէութիւն չկայ Հայաստանի մէջ: Իսկ ՍԻՈՆ ցոյց պիտի տայ թէ կա՛յ:

Բ. — Հ. Վ. Հացունին չընալով հերքել Տերաուղիանոսի (155—222) վկայութիւնը քրիստոնեայ Հայաստանի գոյութեան մասին, կ'ուզէ ըսել թէ Տերաուղիանոսի ականարկածը Փոքր Հայքն է և ո՛չ թէ Մեծը: Իսկ ՍԻՈՆ ցոյց պիտի տայ թէ Մեծ Հայքն է այդ:

Դ. — Հ. Վ. Հացունին Հայոց Սանատրուկն ու Սանդուխտը կը նոյնացնէ Հռոմայեցի Անեւոսի մը հետ, երկուքն ալ երկրորդ դարու մարդ, և կը հետեւցնէ թէ Բրդ դարու մէջ աղբորդ մը չէր կրնար տեսնել ու նահատակել Յիսուսի աշակերտներէն ունէ մէկը: Իսկ ՍԻՈՆ ցոյց պիտի տայ թէ Սանատրուկ Հայ իշխան մըն է և Սանդուխտն ալ իր ազնիւը, որ նահատակուեցաւ Քաղէոս Առաքեալի հետ:

Դ. — Հ. Վ. Հացունի նորէն կը պնդէ թէ Պետրոս Առաքեալին Հռոմի մէջ եկեղեցի հիմնելը աւանդութիւն չէ, այլ պատմական ստոյգ իրողութիւն մը, եւայն: Իսկ ՍԻՈՆ անկամ մըն ալ պիտի ապացուցէ որ աւանդութիւնն է այդ:

Ա.

ԼՈՒՍԱԻՈՐՉԷՆ ՅԱՆԱՋ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԻՒՆ ԿԱՅ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

1.—Շատ զարմանալի է Հ. Վ. Հացունիին պատմագիտութիւնն ու քննադատութիւնը՝ երբ կարուկ կերպով կը վճռէ թէ Լուսաւորչէն յառաջ Քրիստոնէութիւն չկայ Հայաստանի մէջ: Որպէս զի պատմութեան և քանականութեան համաձայնի այսպիսի վճիռ մը, պէտք է ընդունի որ Լուսաւորիչ հրաշագործ մը եղած ըլլայ.—վասնզի ի՞նչպէս կարելի է մեկնել այդ մեծ և արագ յեղափոխութիւնը (Քրիստոնէութիւնը) որ պատմականօրէն յառաջ եկաւ Տրդատի կառավարած երկրին մէջ: Քննադատ մը որ նախադրիգորեան չըմանի մասին մեզի հասած գրուածները կը հռչակէ կեղանքով, լուսեղծական, ի հարկէ պիտի ընդունի թէ Լուսաւորիչ հրաշքով մը չէ որ այդ յեղափոխութիւնը յառաջ բերաւ Հայաստանի կառավարութեան և ժողովուրդին մէջ:

Պատմական իրողութեանց ընթացքը ցոյց կուտայ թէ Քրիստոնէութիւնը ի՞նչ կերպով որ պետականացաւ Մեծն կոստանդիանոսի կայսրութեան մէջ, անկէ յառաջ նոյն կերպով պետականացաւ Տրդատի թագաւորութեան սահմաններուն մէջ ալ: Այսինքն՝ Հռոմէական պետութեան ժողովուրդներուն մէջ Քրիստոնէութիւնը խմորուած էր առաքելական ժամանակներէն և այնքան տարածուած էր որ կարելի չէր այլ ևս դիմադրել ատոր պետական ուժով, այսինքն հալածանքներով: Կոստանդիանոս կատարեալ իրողութեան մը առջև դրաւ իր երկիրը և իր պետութիւնը ու համակերպեցաւ ատոր,

և իր բոլոր ուժն և ուշադրութիւնը դարձուց Բրիտանէութիւնը ծաւալելու և պաշտպանելու:

Պատմական իրողութիւնները աւելի կանուխ միեւնոյն ընթացքով կատարուեցան Հայաստանի մէջ ալ: Բրիտանէութիւնը առաքեալներու ժամանակէն և ուղղակի առաքելական քարոզութեամբ մուտ գտած էր Հայաստան, և բաւական ալ տարածուած էր, այնպէս որ Տրդատ չէր կրնար այլեւս կռուել մնալ հեթանոսութեան, ստիպուած էր խոնարհիլ կատարուած իրողութեան առջեւ:

Իսկ մեր Ս. Գր. Լուսաւորչին բոլոր իմաստութիւնը և եթէ ուղէք բոլոր հրաշագործութիւնը այն եղաւ՝ որ կրցաւ Տրդատէն յառաջ գիտել կատարուած իրողութիւնը Հայաստանի մէջ, և հակառակ իրեն դէմ յարուցուած պետական դժուարութիւններու, մեծ նուիրումով փարեցաւ իր սուրբ գործին, և վերջապէս կարող եղաւ համոզել Տրդատը և շահել զայն իր կողմը և Բրիտանէութիւնը պետական կրօնք հռչակել տալ Հայաստանի մէջ:

Եթէ Լուսաւորչին դործունէութեան հրաշապատում գրուագները մերկացնենք իրենց վկայարանական զարգարանքներէն և վերածենք գրական պատմութեան, ա՛յս է արդիւնքը, որ բոլորովին համաձայն է քննադատութեան պայմաններուն և պատմագիտութեան պահանջին: Այսինքն՝ Հայաստան Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչէն յառաջ ունեցած է իրեն աւետարան քարոզողներ, իր Առաքիլն Լուսաւորիչներ, և Սուրբ Գրիգոր եղած է երկրորդ Լուսաւորիչ Հայաստանի:

2. — Թէ Հայաստանի մէջ Լուսաւորչէն յառաջ քրիստոնէութիւն կայ, կը հաստատուի նոյն իսկ այն նախադրիւթեան յիշատակներով, ըստ Հ. Վ. Հացունիի սեղծական են և կեղծկա՞ծ. որովհետեւ ատենք վաղեմի աւանդութեան մը արձագանդներն են: Մենք այս անգամ ալ կը յայտարարենք թէ այդ վաւերագիրներ քննադատելի են իրենց գրական կազմախօսութեան կողմէն ևս լի՝ հակասութիւններով. բայց ատենք ըստոյզ և իրական պատմութիւն մը կը ծրարեն իրենց ներսը:

Դժբախտաբար ա՛յս է վկայարանական բոլոր վաղեմի վաւերագիրներուն վիճակը ո՛չ միայն մեր մէջ, այլ նաև ընդհանուր քրիստոնեայ հին ազգերու մէջ: Եթէ վկայարանութիւններ քննադատելի են իրենց գրականացման այս յատկանշական թերութիւններուն և հակասութիւններուն համար և հետեւաբար անընդունելի, այն ատեն Հ. Վ. Հացունին՝ իրրեւ անաչառ քննադատ՝ կը հաճի՞ Տիրեր գետի ջուրերուն մեջ նետել Հոռոմէական եկեղեցւոյ Յայամուտքները: Չէ՞ որ ատենք չեն դիմանար քննադատութեան՝ իրենց հրաշագործ ոճին և հակասութիւններուն համար:—Քաւ լիցի, այսպիսի սրբապղծութիւն մը չենք կրնար ենթադրել Հ. Վ. Հացունիի նոյն իսկ մտաւոր վերապահումներուն մէջ:

Դժբախտ իրականութիւնը այն է մեր հայ մատենագրութեան արտագրութիւններուն մէջ որ կարգ մը գործեր իրարմէ կախում ունին, բանաքաղութիւն են, և, զոր օրինակ, Ագաթանգեղոսի մէջ Ռստակէսի համար ըսուածը բառ առ բառ Ս. Մեսրոպի վրայ ըսուած է Կորիւնի մէջ: Բայց այս պատճառաւ ո՛չ Արիստակէսի, ո՛չ ալ Մեսրոպի գոյութիւնը կասկածելի կը նկատուի: Իսկ Խորենացին, Հայոց պատմահայրը, որ քննադատութեան նշգրաւելն տակ բղիկ բղիկ եղած է իբրեւ գլուխ գործոց պատմական կեղծիքներու և հակասութիւններու և անհամաձայնութիւններու արտաքին պատմութեան հետ, զեւ իր մէջ կը բովանդակէ թանկագին տեղեկութիւններ մեր ազգային-եկեղեցական պատմութեան համար: Ի՞նչ ընենք. մեզի հասած պատմութիւններուն նկարագիրն է այս, և ա՛յս է եղածը և այսչա՛փ է գտնուածը:

Եւ այս Խորենացիին է սակայն որ հայացուցած և ազգայնացուցած է Արգարու գրոյցը և սեղմ ու գրաւիչ շրջանակի մը մէջ դրած է Հայոց դարձին պատմութիւնը Թադէոս Առաքեալի ձեռքով:

Արդ՝ Մ. Գարազա, Խորենացիին բղքալիչը, կ'ընդունի Արգարու քրիստոնեայ ըլլալուն հաւանականութիւնը և Աւետարանի քարոզութեան տարածումը նոյն իսկ ա-

առջին դարուն սկիզբը՝ Ասորիք, Միջագետք, «ուստի եւ անշուշտ յնդեփա» այնպէս որ նոյն իսկ Արգար կը միտի քրիստոնէութեան (Քնն. Պոս. Հայոց. Գ. էջ 262):

Եւ խօսելով Լուսաւորչի ալ դարձունէութեան վրայ, կ'ըսէ. թէ եւ շատ ուշ մտաւ Քրիստոնէութիւնը Հայոց արքունիքը հռոմէական ազդեցութեամբ, բայց անոր բուն մտաքը կը թուի թէ աւելի հին եղած է. «ոչ հեռի ժամանակաւ ի սկզբանէ անձի քրիստոնէութեան, ինչպէս որ կ'ականարկէ Ուշամայ Արգարի դարձին ասորի աւանդութիւնը... սթէպէտ ոչ վաւերական» (Անդ. էջ 336):

Եւ խօսելով Լուսաւորչի ատեն եղած դարձին վրայ, զիտել կուտայ թէ այդ դարձը իր նախորդն ունի («ունի զիւր նախն»), եւ կը յարէ. վերադոյն ըսինք թէ այն մեծ մեծ փոփոխութիւններ զէպի լաւը, որ այնպէս կը թուին թէ յանկարծ կ'իրադարձուին, բայց առաջուանէ եղած երկար պատրաստութեան արդիւնք են ատենք: Լուսաւորչի ատեն կատարուած փոփոխութիւնն ալ պէտք է այդ կերպով հասկնալ, երբ նոյն իսկ պատմական վիպոյրիւն ալ չունենայինք: Սակայն պատմութիւնը, մա'նաւանդ մեր ազգային պատմութիւնը առատ նիւթ կուտայ մեզի: Ասորիք եւ Պաղեստին, այս երկու երկիրներ, այնպէս զրկախառնուած էին Հայաստանի հետ որ կարելի չէր որ այդ մեծ փոփոխութիւնը, քրիստոնէութիւնն ըսել կ'ուզենք, որուն ամէնէն յառաջ այդ երկու սեմական աշխարհներ ասպարէզ եղան, իրենց անմիջական ազդեցութիւնը չընէին իրենց զրացի երկիրներու, ինչպէս նաեւ մերինքն վրայ (Անդ. էջ 339):

Ահա շատ խիզախ, բայց միանգամայն շատ անաշուտ քննադատ մը, որ Intuition ով կը գտնէ ու կը շօշափէ պատմական իրերու խորքը (fond) եւ իր պայծառատեսութեամբ կը լուսաւորէ աւանդութեանց ծագումն ու աղբիւրները:

3.—Գարագաշ յառաջ տանելով իր պատմական տեսութիւնը, կ'ընէ հետեւեալ նշանաւոր զիտողութիւնը:

Բիւզանդ կը անպաճոյճ լեզուաւ ո'չ միայն Լուսաւորչէն 300 տարի աւելի յառաջ կը տանի Հայոց դարձին սկիզբը, այլ եւ կ'ըսէ թէ ասոր պատմութիւնն ալ գրուած է.— «Եւ քաղաքներն Քաղաքի առաջնոյն եւ ի նորուն յեղից եւ ի մարտիքստիւնն մինչեւ ի կառարուսն վարդապետութեան Գրիգորի եւ իւրոյ հանգստեան... այն ամենայն ի ձեռն այոց զրեցան (Բիւզ. Գ. ա): Ստուգիւ գրուեցան այն վիպասանական կամ գրուեցական (légendaire) ձեւով, որով Գրիգորինը (=Լուսաւորչինը) գրուեցաւ. սակայն գրուեցանք (նոյն անգ):

Այս է կարեւորը: Հերիք է որ գրուեցան: Խնդիրը ատենց գրուելուն վրայ է, եւ ո'չ թէ գրուելու ձեւին ու ոճին վրայ եւ ուրիշ թերութիւններուն վրայ:

Գարագաշ զիտել կուտայ նաև Մաքսիմիանոսի մզած պատերազմը Հայոց զէմ, չուրջ 311ին, այսինքն Լուսաւորչի ձեռքով կատարուած դարձէն հինգ վեց տարի ետքը, եւ կ'ըսէ. եթէ Հայեր նախապէս քրիստոնէայ եղած չըլլային, որոնց ջերմ բարեպաշտութիւնը կը զոյգէ Եւսեբիոս, չէին կրնար պատերազմել: Ազգ մը առանց ուսումի եւ առանց փիլիսոփայութեան, բազում դարերէ ի վեր ընկղմած կոապաշտութեան թանձր խաւարին մէջ, ինչպէս էր Հայոց ազգը, այդ հինգվեց տարիներու մէջ՝ քրիստոնէական հաւատքի սիրուն ինչպէս կրնար արտայայտել այդպիսի նախանձախնդրութիւն մը, երբ ազգին քառանգ մեկ մասը արդէն քրիստոնէայ եղած չլինէր:

Գարձեալ զիտել կուտայ Գարագաշ եւ կ'ըսէ՝ թէ Տրդատ Թաղաւորին հրատարակած հալածանքի երկու հրովարտակներն իսկ—պահ մը ընդունելով որ վաւերական են ատենք (*)—, եւ մա'նաւանդ նկատի առնելով որ Հայաստան Լուսաւորչէն յառաջ վիճակ էր Կեսարիոյ մետրապոլիտան, բաւական են ցուցնելու թէ Քրիստոնէութիւնը ըստ բաւականին տարածուած էր Հայաստանի մէջ: Եւ վերջապէս, կ'ըսէ Գարագաշ, մեր եկեղեցական պատմութեան մէջ, Լուսաւորչի ձեռքով Հայոց դարձը առաջինը չէ: Թողունք,

(*) Ամեն. Գուրեան եղիւ Սեբաստիոն կ'ընդունի թէ այդ երկու հրովարտակներէն զոմէ առաջինը վաւերական է, եկեղեցի առնելով ասոր սկսուածը յանուն աստուածներու:

կ'ըսէ, Արդարին դարձը, և իբրեւ աւելի վաւերական առնենք Ուսնայեցիներուն և Լայոց միանգամայն դարձը Թաղէս և Բարթողիմէոս առաքեալներուն ձեռքով, և եթէ պահ մը ընդունինք թէ Թաղէս Եփեսոսացիներէն մէկն է և Սանատրուկ անուն հայ թագաւոր մըն ալ «առաքեալսպան» եղաւ,—սակաւ ճշմարիտ է, քի տրդեն իսկ յառաջնում դարա քաղաքացի աւեսարենն ի Լայոս և հաստատեցաւ արեւմտ» (Անդ. էջ 340—341):

Շատ նշանակալից է նաև Խորենացւոյն սա՝ տեղեկութիւնը: Խորենացին խօսելով Կեսարիոյ (Կապադովկիա) Փիրմիլիանոս եպիսկոպոսին վրայ, կը գովէ անոր ուսումնասիրութիւնը, բայց կը քննադատէ անոր գործերէն հալածանաց պատմութիւնը, վասն զի «ոչ ճշմարտութեամբ ոճով պատմէ և ոչ զանուանս նշանակէ կամ զտեղի կատարմանը», այդ պատճառաւ չուզեցինք կ'ըսէ երկրորդել անոր գրածները: Փիրմիլիանոսի վերադրուած այս քննադատելի գործին մէջ գրուած է որ Տրդատին հայրը Խոսրով հալածանք հանած է Լայոսատանի մէջ քրիստոնեաներուն դէմ: «Դրէ (Փերմիլիանոս) քաղաքս վկայեալս և ի Խոսրովու ի մերում աշխարհիս» (Մ. Խոր. Բ. հե.):

Գաթրճեան վաւերական կ'ընդունի Փիրմիլիանոսի վկայութիւնը. իսկ Գարագաշ՝ ժամանակագրական հակասութեան վրայ հիմնուելով, ոչ չուէր կ'ըսէ այդ վկայութիւնը և կը բաւականանայ Տերտուղիանոսի վկայութեամբն, «որ քաղում հաւատացեալս ի Լայոս համարի ըլլալ» (Քնն. Պսմ. Հրց. Գ. 340):

Բայց պատմութեան համար կարեւորը Տրդատին հայրը Խոսրով թագաւորին հանած հալածանքն է, որ և է կերպով ներմուծուած է Փիրմիլիանոսի գործին մէջ: Եւ պատմականօրէն ալ շատ բնական է Խոսրովեան հալածանքը Լայոսատանի մէջ. Եթէ Մեծն Կոստանդիանոսի նախորդները հալածեալ են քրիստոնեաները իրենց երկիրներու մէջ, նոյն կերպով պիտի հալածուէին ուրիշ երկիրներու քրիստոնեաներն ալ իրենց թագաւորներէն: Հակապատմական ոչինչ կայ յանուն Փիրմիլիանոսի Խորենացւոյն կողմէն արձանագրուած այդ տեղեկութեան մէջ:

4.—Այժմ ուշադրութիւն հրաւրենք Հ. Գեղեցիկի ըսածներուն այս մասին:

Լայոց առաքեալներուն վրայ եղած դրոյշները, որոնք մեծաւ մասամբ յունական և ասորական ծագում ունին, Լայեր՝ յարաբերաբար աւելի ուշ առնենք նոր խմբագրած և ընդլայնած են: Կարելի է ցուցընել որ Բարթողիմէոսի գրոյցն աւելի հնագոյն ծագում ունի, սակայն Բարթողիմէոս Թաղէի չափ նշանակութիւն չունի Լայոց համար:

—«Ասանց տարաբան է որ Թաղիի գրոյցն ի Լայոս շատ աւելի հին է, քան քի այս գրաւոր աւանդութիւնը (*): Արդէն Փաւստոս Բիւզանդ կը յիշէ Թաղէի քարոզութիւնն և առաքեալսպան Սանատրուկը (Գ. 1 որ մասն սակայն կարելի է կասկածելի կը գտնէ): Նշանակութիւն ունի այն՝ որ կարողիմոսութեամբ արող Փաւստոս «Աթոս Թաղէի» կ'անուանէ...»

«Արդէն Գր. Լուսատրէն յառաջ, Ասորիքէն Լայոսատանի հարաւային՝ Ասորիքի սահմանակից երկիրները (Մոփք—Վասպուրական) քրիստոնէութիւնը մուտ գտած էր: Հնագոյն ժամանակներու մէջ ասորի եպիսկոպոսներու քահանաներու ոչ ցանցաւ կը հանդիպինք, և սոփորաբար ասորիքէն եկեղեցական լեզուն էր: Արդարու և Թաղէի գրոյցներուն ի Լայոս մուտքն յայտնադէս մասնացոյց կ'ընէին՝ որ քրիստոնէութիւն եղեալայէն եկած է Լայոց: Մարքարտ ZdmG 1896 էջ 65, ՄԺԲԻՆԸ ցոյց կուտայ իւրեւ երկրորդ կեդրոն Լայոսատանի առաքելութեան: Թէ յառաջ քան զԳր. Լուսատրիչ քիստոնէութիւնն ի Լայոս մուտ գտած էր, սոյնց հետք մը կը ցուցընէ Մերութեան եպիսկոպոս Լայոց, առ որ Դիոնիսիոս Աղեքսանդրացի (248-265) ապաշխարութեան վրայ թուղթ մը գրած է (Եւսեբ. Եկեղ. Պսմ. Զ. 46. 2)» (**):

(*) Կ'անհաւել Թաղէոսի Վկայաբանութեան (Ապիեբ Է):

(**) Պրոֆ. Հ. Գեղեցիկ Լամատ. Պսմ. Լայոց. Թրգմ. Հ. Գր. Վ. Գալմիսեան, խմբ. Վ. Երեմյան. 1897. Աղ. Մանգր. Ին. էջ 37-40:—Յայտը յղուածին մէջ, Մեծ Լայի վրայ խօսելու առիթ, Մերութեան եպիսկոպոսին վրայ նստէն պիտի անդրադառնանք:

Կուզենք այս ապացույցներուն վրայ աւելցնել, դարձեալ պատմական իրողութիւններու տրամաբանական ընթացքը դիտելով, կարելորդ կէտ մըն ալ.—Յիսուս-Քրիստոսի վերջին խօսքերն եղան իր աշակերտներուն, թէ «զնացէ՛ք այսուհետեւ աշակերտեցէ՛ք զամենայն ներսմնուս, մկրտեցէ՛ք զմոսս յանուն Հօր եւ Որդոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ: Ուսուցէ՛ք նոցա զամենայն որ ինչ պատկերացի ձեզ, եւ ահաւասիկ ես ընդ ձեզ եմ զամենայն աւուրս, մինչեւ ի կատարած աշխարհի» (Մար. ԻԲ. 9):

Ասիկա ազդու պատուէր մըն էր յարուցեալ Փրկչին կողմէ իր աշակերտներուն, որպէս զի անոնք այլեւս չսլքտային Պաղեստինի մէջ, այլ երթային ուրիշ ազգերու եւ ժողովուրդներու մէջ իրենց առաքելաւ պաշտօնը կատարելու համար:

Կարելի՞ է ըսել թէ մետասան առաքելակներ չգործադրեցին իրենց վարդապետին այդ պատուէրը. կամ Հ. Վ. Հացոտնի պիտի կրնար ըսել թէ Հայաստանցիք բացառաբար դուրս պիտի մնային այդ քոյր ազգերէն ու ժողովուրդներէն:

Ընդհակառակն պէտք է ընդունիլ որ Հայաստան մասնաւոր շահեկանութիւն պիտի ունենար Առաքելակներուն համար. նախ աչն պատճառաւ որ անոնք Ս. Գիրքէն զիտէին թէ Հայաստանի մէջ էր այն լեռը որուն վրայ նոյեան տապանին հանգչելուն աւանդութիւնը կար, եւ սուրբգրական այս աւանդութիւնը ի հարկէ բոլոր հրէութեան համար հետաքրքրական պիտի ըլլար, եւ Արարողայ երկիրը հմայք մը պիտի ունենար Իսրայէլացւոց աչքին: Յետոյ աւելի դրական պատճառով մը. այսինքն Հայաստանի մէջ հրեայ գաղութներ կային. եւ մենք զիտենք որ Պաղեստինէն դուրս երբ առաքելակներ աւետարան քարոզելու կ'ելլէին, ամենէն յառաջ կը մտնէին հրեայ գաղութներու մէջ. յետոյ կը մօտենային բնիկներուն ալ: Այսպէս՝ Սփիւռքի (Diaspora) մէջ էին նաեւ Հայաստանի հրեայ գաղութները, եւ ի հարկէ կաթուղիկեայց Թուղթերը, որոնք ուղղուած են ի սփիւռս ցրուած հրեաներուն, ուղղուած կ'ըլլային նաեւ Հայաստանաբնակ քրիստոնեաներուն եւ քրիստոնեայ Հրեաներուն ալ:

Այսպէս՝ եթէ պատմական ստուգութիւն մըն է որ Պաղեստինի անմիջապէս սահմանակից Ասորիք, ասոր կից Միջագետք՝ առաքելական դարուն մէջ աւետարանուեցան, եթէ ստոյգ է որ ղէպի առեւելք (Պարսկաստան եւայլն) գացին առաքելակներ, անոնք չէին կրնար Հայաստանի վրայէն ոստում ընել, ընդհակառակն շատ բնական էր որ անոնք պիտի մտնէին Հայաստան եւ Հայոց ալ պիտի քաջողէին աւետարանը:

Մենք շատ բնական եւ տրամաբանական կը գտնենք պատմութեան այս ընթացքը, Քրիստոնէութեան ծաւալման տեսակէտէն արեւելեան երկիրներու մէջ:

Հոս այլեւս Ազգէի—Թագէի խնդիր չկայ, կեղախաբ, սեղծամբն վաւերագիրներու խնդիր ալ չկայ. այլ կայ պատմական իրողութիւններու անբռնադատելի ապացոյցը, որ թէն զրի չէ առնուած, բայց իրական է այդ եւ համաձայն Աւետարանի քարոզութեան եւ Քրիստոնէութեան ծաւալման պատմական ընթացքին:

Ասոնք՝ Հայաստանի առաքելական աշխատութեամբ աւետարանացման մասին Հայ ժողովուրդին մէջ պահուած ազգային աւանդութիւնը լուսաբանող անդիր իրողութիւններ են, եւ հետեւաբար անստորկելի կերպով կ'ապացուցեն թէ ԼՈՒՍԱՒՈՐԶԷՆ ՅԱՌԱՋ ՔՐԻՍՏՈՆԵՒԹԻՒՆԻՆ ԿԱՅ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ:

(Շարունակելի)

